

CESTY MODERNEJ SLOVENSKEJ FILOZOFIE: ŠTÚR A HRUŠOVSKÝ

VLADIMÍR BAKOŠ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Moderný svet je svet, ktorý "trvá jen na imanenci, který nechce vědět o transcenci."

(Jindřich Chalupský)

Od začiatku 20. storočia moderné slovenské filozofické myslenie hľadalo vlastné sebaurčenie v znamení paradigmy imanencie. Z hľadiska tejto paradigmy je filozofia otvoreným, racionálnym, kritickým skúmaním sveta. V tomto procese absentuje akýkoľvek primárny metafyzický rozmer, báza či cieľ, a to najmä v zmysle danosti akéhosi nepodmieneného, transcendentného základu všetkého jestvujúceho. Pochopiteľne, že ani filozofia imanencie nebola nezávislá od určitých predpokladov - tie však nie sú transcendentné v metafyzickom slova zmysle. Hoci sa zriekla transcendentna ako toho, čo je "za" či "nad" zmyslovo-racionálne poznateľnou skutočnosťou, nezriekla sa transcendovania ako procesu neustáleho seba-prekračovania v myslení, tvorbe i mravných činoch. Imanencia tak neznamena uzatváranie sa či dokonca obmedzenosť, ale znamena seba-prekračovanie budované na vnútorných, imanentných základoch, na vnútornej, imanentnej, reálnej skutočnosti. Medzi základné tézy tejto paradigmy patri, že naše poznanie je poznaním našej, reálnej skutočnosti, ktorá je sprostredkovaná v procese poznania zmyslovou skúsenosťou a spracovaná racionálnym usudzovaním.

Štúr kládol ako základný poznatok a zároveň výsledok svojich filozofických úvah tvrdenie, že všetko naše poznanie je imanentné, založené na skúsenosti: "a že na základe nášho psychofyzického procesu poznávacieho iné ani byť nemôže a že sme teda celou svojou etikou viazaní výlučne len na toto poznanie imanentné, ktoré jediné je pre ňu smerodajné" ([1], 95). Odmietal kantovský apriorizmus, popieral existenciu apriórnych právd, foriem myslenia a kategórií, ktoré by boli dané pred myslením. Myslenie, ktoré je nerozlučne späté so skutočnosťou, ktorej je časťou (a z nej "zrodené"), dáva našej skutočnosti "jednotný a celkový rád". V myšlienkovom procese je možné tento "poriadok" postihovať a spolutvoriť, avšak myslenie nemôže skutočnosť predchádzať. Preto namietal voči novokantovstvu, že myslenie "nemôže vytvárať základy súcna alebo predpisovať mu platné hodnoty a normy, pretože je iba časťou skutočnosti" ([1], 91).

Podľa filozofie imanencie niet nejakej nadzmyslovej skutočnosti. Pojem, ktorý chce označovať oblasť transcendentného bytia, je zmysluprázdny pojem. V Štúrovom chápaní zmysel a hodnota ľudského života a diela spočíva výlučne v našej imanentnej skutočnosti. Popieral možnosť poznateľnosti akejsi vyššej, "pravej, absolútnej skutočnosti". "Naša ľudská skutočnosť" je vnútorne jednotná, daná hranicami nášho poznania. Skutočnosť je tak v Štúrovom chápaní jednotná, transcendentný svet, celkom odlišný od našej skutočnosti, označoval za umelý predpoklad nášho vedomia.

Z hľadiska tejto jednotnej, imanentnej skutočnosti odmietal preto každú koncepciu transcendentna, keďže pochádza z dualizmu skutočnosti a z disharmónie poznávacích funkcií. Transcendentno bolo podľa neho špekulatívne vykonštruované "ako zvláštna ideačná oblasť", ktorej nič v skutočnosti nezodpovedá, a našimi poznávacími schopnosťami je nepoznatelné. Skutočnosť je pri všetkej mnohotvárnosti jednotná, jej rozvojovaniu transcendentnom bráni "absolútna psychofyzická jednota vedomia", ako aj intencionalita a zákonitosť poznania. Pojem transcendentna je tak "pojem fiktívny". Takéto chápanie pojmu transcendentna, resp. jeho kritika, korešpondovali s poňatím F. Krejčího, ako aj J. Tvrdeho.

Imanentizmus sa neznáša so substancializmom; filozofi imanencie si uvedomujú, že sa nemôžu zachytiť o žiadnu transcendentnú esenciu, nemôžu sa spoľahnúť na nejakú pevnú, nemennú prapodstatu. Sama "podstata" je relatívna, nemá nijaký absolútny základ. Poznamenajme, že práve v kontexte vlastnej filozofie imanencie Hrušovský prekonával substancialistické hľadisko, keď aj substanciu definoval ako "iba" a práve špecifickú svojzákonnú štruktúru danej konkrétnej reality; niet nijakej poslednej podstaty v metafyzickom zmysle, na tom trval od počiatku budovania vlastnej filozofickej koncepcie.

Podľa Hrušovského pojmovej sústavy vyjadrujúce štrukturálne vzťahy reality viacmenej adekvátne postihujú jej ontologickú kvalitu, nie však jej akúsi podstatu. Dialekticko-štrukturálne vzťahy a súvislosti vyjadrené v poznatkových, pojmových transpozíciách postihujú spôsob existencie toho-ktorého objektu a procesu, nie však akúsi absolútnu, "poslednú substanciu". Empiricko-štrukturálne poznanie postihuje relácie, navzájom viazané štrukturálne súvislosti; týmito vzájomnými dialekticko-štrukturálnymi vzťahmi a väzbami je vyjadrený "spôsob existencie predmetov" ([5], 369). Nemôžeme dôjsť ďalej ako k poznaniu vzájomného pôsobenia, vzájomných vzťahov procesov, predmetov a ich zložiek; za tým niet už čo poznávať, zdôrazňoval Hrušovský. Je to neustály proces čoraz hlbšieho prenikania do skutočnosti.

Hrušovský nemal pochopenie nielen pre metafyzické, ale (osobitne v rannej etape svojej tvorby) ani pre tradičné ontologické problémy. Na rozdiel od Štúra Hrušovský už netematizoval problém transcendentna ani metafyziky. Pre vedeckú filozofiu, o ktorú mu išlo vždy a v prvom rade, takéto otázky už neboli relevantné!

Filozofi imanencie neprijímajú žiadnu metafyzickú oporu - či sa už predstavuje ako univerzálna racionalita, alebo ako ontická (supra-racionálna) esencialita. Ideál nespochybniteľného základu, ktorý je nielen transcendentný, ale aj determinuje všetko ostatné, sa ukázal ako ilúzia (aspoň v pohľade imanentistov). Obdobne, ako odmietli pojem transcendentna a substancie či v ontológii aj pojem absolútna ako metafyzické pojmy, v teórii poznania neprijímali žiadne absolutistické nároky. Hoci sa tým zriekli istoty metafyzickej perspektívy, neskĺzli do úplného, nekritického relativizmu.

V súlade s kriticko-realistickou teóriou poznania stál Štúr na stanovisku, že poznanie má svoje hranice, nepostihuje celú skutočnosť, avšak zásadnú nepoznatelnosť reality popieral. Poznanie nie je konečné a uzavreté a nemôžeme si robiť nárok na poznanie "nejakej pravdy absolútnej, konečnej a nemennej", zdôrazňoval ([1], 95).

Hrušovský chcel čeliť skeptickému relativizmu, ale aj každému dogmatizmu istoty. Odmietal absolutizmus v teórii pravdy. Hoci v procese poznania čoraz dokonalejšími

teoretickými modelmi zachytávame funkčné vzťahy a tenzie, štruktúru objektívnej reality, naše poznanie nie je absolútne, ale iba relatívne.

Štúrovi i Hrušovskému imponovala filozofická koncepcia skutočnosti ako kvalitatívne diferencovaného, hierarchického rozvrstvenia celostných štruktúrnych útvarov. V tomto smere ich inšpiroval najmä česko-moravský filozof J. L. FISCHER (1894-1973) svojou skladobnou, štruktúralno-funkcionálnou filozofiou, svojím úsilím o novú filozofickú syntézu na báze skúsenostne založeného poznania a konceptu dynamickej štruktúry skutočnosti. Zapôsobil na nich svojou koncepciou, podľa ktorej skutočnosť je celostná, a pritom kvalitatívne diferencovaná, jej časti, funkcie sú neredukovateľné a sú organicky, funkčne späté s celkom. I. Hrušovskému bola osobitne blízka jeho téza, že každý kvalitatívny funkčný celok je špecifickou štruktúrou, pričom každá sféra skutočnosti, resp. každá funkcia sa vyznačuje určitou mierou autonómie, vlastnou svojzákonnosťou ([4], 474).

Z "fischerovských" kľúčových slov (ako "fakt", "štruktúra", "celok", "väzba", "hierarchia" ([3], 28)) zohrával u Štúra najdôležitejšiu úlohu pojem "řádu", a to v zmysle normatívnej usporiadanosti, výstavby života. Štúrovo filozofovanie vyvieralo z hlbokého presvedčenia, že úlohou filozofie je poukazovať na to, že ľudský svet predstavuje určitú celostnú, usporiadanú štruktúrnu stavbu a že úlohou filozofa je upozorňovať na dôležitosť a význam zachovávaného tohto poriadku. Všetky životné sily sa majú spájať, jednotlivé funkcie harmonicky rozvíjať s cieľom všestrannej životnej syntézy. Rozostavenie zložiek tejto štruktúry je u Štúra viac-menej nemenné. Za prvoradú povinnosť považoval upozorňovať na dôsledky narúšania onoho poriadku, a to nielen pre filozofiu, ale aj pre celú kultúru a ľudskú spoločnosť. V tom spočíval aj základný morálny pátos jeho filozofovania. Preto by sme mohli konštatovať, že Štúr bol predovšetkým a hlavne morálnym filozofom či filozofujúcim moralistom. V súlade so svojimi učiteľmi Masarykom a Tvrdom chápal filozofiu ako celostný svetový a životný názor, preto tak intelektuálna reflexia, ako aj mravná aktivita boli podľa neho rovnocenné. Mohli by sme povedať, že intelektuálnu a morálnu spojil v jednoliatom životnom postoji.

Igor Hrušovský považoval za najvlastnejší predmet filozofického skúmania problematiku štruktúry reality. Už v 40-tych rokoch sa zrodila jeho koncepcia **dialekticko-štruktúralneho** ponímania sveta ako zložitej siete vzájomných štruktúrnych vzťahov, pôsobení a tenzií. Štruktúra nie je preňho určitý (fixovaný) stav, ale neustály, mnohotvárný, zložitý proces. Štruktúra nie je niečo statické, ale ide o dynamickú, relatívnu rovnováhu protikladných síl. Takto dynamicky, a nie staticky Hrušovský chápal a vykladal otázky poznania a skutočnosti.

Reálnu skutočnosť chápal ako dynamickú štruktúru, ktorá je, pokiaľ ide o jej štruktúru, diferenciaciu a premenlivosť, neohraničená. Sama skutočnosť je teda štruktúrovaná, je kvalitatívne, t.j. štruktúralne diferencovaná. Štruktúra je to, čo podstatne, rozhodujúcim spôsobom určuje povahu objektívnej reality, jej poznanie i vývinové premeny. Štruktúry sú podľa neho objektívne. Hrušovský však nebol objektivista: hoci sú štruktúry objektívne, nie sú to číre danosti, nie sú takpovediac na povrchu skutočnosti, ale v jej hlbinných úrovniach. Na to, aby sa štruktúry "vynorili", aby sme ich spoznali, aby sa spredmetnili, je nevyhnutná aktívna participácia subjektu.

Schopnosť vidieť skutočnosť ako zložito štruktúrovaný a hierarchizovaný celok (organicky prepojený s časťami), navyše ako celok, ktorý je podmienený skôr imanentnými princípmi ako vonkajšími faktormi - to boli spoločné momenty približujúce filozofické koncepty Štúra a Hrušovského. Na druhej strane sú ich koncepcie v mnohom odlišné - ako navzájom, tak aj vo vzťahu k štrukturalizmu.

Ak Hrušovský sa mu vzdialil diachronickým či dialekticko-dynamickým aspektom, tak Štúra od neho vzdiaľuje kvalitatívny, harmonizujúci (a etický) aspekt. Štúrovi bola vzdialená štrukturalistická predstava neosobných, hĺbkových štruktúr (štruktúr ako čohosi neosobne objektívneho, ale aj v zmysle nezávislosti od človeka, t.j. aj od etiky). Obdobne bol Hrušovskému vzdialený statický, synchronný, ako aj deskriptívny, nehodnotiaci prístup, chladno analyzujúci fungovanie sebaregulujúceho systému potláčajúci či úplne negujúci úlohu aktívneho subjektu (ktorá nadobudla u Hrušovského centrálnu miesto v jeho neskoršej tvorbe). Na druhej strane mu imponovalo programové úsilie štrukturalizmu sústredené na metodologicky precíznu analýzu hĺbkových štruktúr skutočnosti, ako aj požiadavka vedeckej objektivity, predstavujúca základ, na ktorom budoval on sám.

U Štúra je štrukturálny koncept skutočnosti východiskom (pre výklad spoločnosti a kultúry), kritériom jej evaluácie i cieľom či účelom (a to idealizovaným; aj a práve preto tu najvyššie kladie etiku). Treba povedať, že Štúr operoval s pojmom štruktúry na takpovediac makroúrovni (výstavby života), zatiaľ čo u Hrušovského išlo o univerzálny vysvetľujúci princíp s noetickou i ontologickou platnosťou. Ak Štúr na jednej strane chápal ľudský svet vo vedomej opozícii voči kvantifikujúcemu naturalizmu (obdobne ako J. L. Fischer) ako kvalitatívne hierarchizovanú štruktúru, na druhej strane absentuje uňho moment vnútornej dynamiky, stály pohyb, pretváranie, utváranie nového. Mohli by sme hovoriť aj o absencii dynamického či dialektického aspektu, ktorý je však kľúčový u Hrušovského. V prípade Štúrovho konceptu štrukturácie je zrejme adekvátnejšie hovoriť o dualistickom chápaní skutočnosti ako rozpornej jednoty protichodných síl, ktorá smeruje či má smerovať k ich rovnovážnemu, harmonickému vyrovnávaniu; Štúr tiež hovoril o ich súhre, integrácii: skutočnosť sa podľa neho "neprestajne diferencuje, ale súčasne aj sceluje, integruje" ([2], 29). Vývin sa odohráva "v súčasnom protipohybe diferenciácie a integrácie" ([2], 30). Harmonickú rovnováhu síl, korelatívnu súhru životných funkcií považoval nielen za normatívny ideál, ale aj za reálnu črtu a formujúcu vlastnosť štrukturálnej výstavby skutočnosti. Ak chápeme Štúrov koncept výstavby života ako určitý projekt štrukturácie skutočnosti, mohli by sme konštatovať, že tento, postrádajúc dynamickosť, je akýmsi ideálnym či idealizovaným modelom, ktorým je meraná a ktorým je porovnávaná konkrétna realita v jednotlivostiach i v celku, v minulých i aktuálnych podobách. V Štúrovom koncepte chýba aspekt vývinovej premeny - táto zmena je chápaná ako návrat k pôvodnej harmónii. Nejde teda o novú kvalitu, ale o jej takpovediac reštitúciu, o obnovenie porušenej ideálnej rovnováhy.

A tak tu možno vidieť zásadný rozdiel dvoch koncepcií štrukturácie - zatiaľ čo pre Hrušovského je skutočnosť plná vnútorných tenzií, protirečení, rozporov a samotná skutočnosť je dynamická, vyvíja sa, v Štúrovom koncepte je tento aspekt oslabený. Pripúšťa ho na úrovni noetickej (naše poznanie je reálne a neustále sa môže zdokonaľovať, čo bolo napokon spoločné obom). V Hrušovského koncepte štrukturácie skutočnosti je

kvalitatívny aspekt prítomný, ale nehrá rozhodujúcu úlohu. Prítomný je aj aspekt celostnosti, previazanosti a vzájomnej neprevoditeľnosti jednotlivých častí. Avšak inak, odlišne chápal vzťah či väzby pútajúce časti a celok. Vyzdvihoval dynamickú celistvosť zložiek a vo vnútornej rozpornosti celku videl moment hybnosti; dialektická súvzťažnosť je tak plodná (inak však u Štúra, ktorý zdôrazňoval potrebu prekonávania rozporov, ich vyrovnávania, harmonizovania).

Štúrovo chápanie štruktúry bolo svojim zdôrazňovaním harmonickosti a prioritnosti organického celku a významu kladných relácií jednotlivých zložiek (funkcií) bližšie holizmu, resp. koncepcii J. L. Fischera ako domácemu česko-slovenskému štrukturalizmu, ktorý zdôrazňoval rovnocennosť všetkých zložiek a vzťahov, nielen súladných, ale aj "záporných", t.j. rozporov a protikladov. Hrušovský celkom v intenciách česko-slovenskej štrukturalistickej školy zdôrazňoval dynamický aspekt výkladu kategórie štruktúry - vzťahy medzi zložkami štruktúry majú dynamickú povahu, nejde o statickú rovnováhu ani o trvalú, nemennú hierarchiu zložiek, ale o neustále sa premieňajúcu totalitu. Navyiac a hlavne, ako sme už ukázali, štruktúry nie sú statickým súborom prvkov, ale sú to relatívne celky dynamických, protikladných síl (ide o ich vratkú rovnováhu a premenu, vývin). Štruktúra je tak "štruktúrou v pohybe" (slovami J. Mukařovského), je to dynamický súbor dialektických protikladov.

Vcelku môžeme konštatovať, že napriek mnohým príbuznostiam (najmä základná spoločná platforma paradigmy imanencie, kriticko-realistická noetická báza, obdobný koncept štruktúracie skutočnosti atď.) Štúr a Hrušovský vypracovali dve odlišné, pritom ale navýsost' moderné a inšpirujúce filozofické koncepcie reprezentujúce vyspelosť slovenskej profesionálnej filozofie polovice 20. storočia.

LITERATÚRA

- [1] ŠTÚR, S.: *Problém transcendentna v súčasnej filozofii*. Spisy FF UK v Bratislave XXVII, 1938.
- [2] ŠTÚR, S.: "Československá filozofia dejín". In: *Filozofia* 24, 1969, č. 1.
- [3] FISCHER, J. L.: *Základy poznání. Soustava skladebné filosofie na podkladě zkušenosti*. Kniha prvá. Praha 1931.
- [4] HRUŠOVSKÝ, I.: "J. L. Fischer sedemdesiatnikom". In: *Filozofia* 19, 1964, č. 5.
- [5] HRUŠOVSKÝ, I.: "K diskusii o štrukturalizme". In: *Filozofia* 24, 1969, č. 4.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/1105/21.

PhDr. Vladimír Bakoš, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR